

Загалом же монографія Л. Гриневич є результатом копіткої праці. Присвячена вона надзвичайно важливій і практично не розробленій темі, має велике наукове та практичне значення. Написано книгу гарною літературною мовою, вона досить легко читається. Отже, рецензована монографія заслуговує на позитивну оцінку. Не маємо сумнівів, що книга не тільки стане в нагоді історикам-професіоналам, але й зацікавить широке коло читачів.

С. О. Костилюва

**ПРО УКРАЇНСЬКИХ БЛАГОДІЙНИКІВ
ЧАСІВ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ 1932–1933 рр.**

[Людяність у нелюдяний час / Упор. В. С. Тіліщак, В. М. Яременко. — Львів : Часопис, 2013. — 236 с.].

Як свідчать сучасні бібліографічні покажчики, у вітчизняній історіографії проблематики голоду 1932–1933 рр. налічується щонайменше 20 тис. різноманітних позицій. Проте поява кожної нової книжки є подією в українському науковому світі. Тим паче, якщо йдеться про таку працю, яка порушує практично невідомий широкому загалу аспект цієї теми. Саме такою є книга «Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору», видана 2013 року за сприяння Громадського комітету з ушанування пам'яті жертв Голодомору, яку впорядкували дослідники В. С. Тіліщак і В. М. Яременко.

Епіграфом до праці автори обрали слова: «Коли вбивають голодом, ділитися хлібом — подвиг», і ці слова якнайкраще віддзеркалюють основну ідею цієї книги: розповісти про тих особистостей, котрі у важких умовах голоду знайшли сили й можливості допомагати людям. Завдяки численним публікаціям про Голокост, ми вже добре знаємо про такий феномен періоду Другої світової війни, як праведництво — про представників різних національностей, які в умовах нацистської окупації рятували євреїв від неминучої загибелі. Тепер же, завдяки новій праці українських дослідників, ми розуміємо, що феномен праведництва існував і в тяжкі роки Голодомору.

Структура книжки передбачає три розділи. Перший містить коротку інформацію про понад 140 доброчинців доби Голодомору та їхні вчинки. Автори розповідають, що прізвища та імена благодійників вдалося встановити на основі документальних матеріалів і спогадів свідків. При цьому інформаційний потенціал використаних джерел виявився різним: в одному разі йшлося про деталізовані, в іншому — лише про уривчасті дані. Дослідники відзначають особливості дитячих спогадів про рятувальників, котрі так само склали основу книжки. Фактографічна пам'ять дитини зберегла на все життя ви-

разний образ рятівника, подробиці надання допомоги, натомість конкретно-біографічних відомостей у таких спогадах досить часто немає. Колишні діти часто не пам'ятають імені, прізвища свого рятівника, називаючи його, як у дитинстві, — сусідом, знайомим тощо.

У другій частині книги вміщено спогади очевидців — здебільшого тих людей, котрих було врятовано в умовах голоду. Упорядники подбали про те, аби кожний спогад супроводжувався деталізованою інформацією про час, місце його запису.

Третя частина — це публіцистичні нариси й розвідки про окремих добродійців. Частину матеріалів із цього блоку вже було опубліковано раніше, проте деякі подано вперше.

За всіх особливостей, можна констатувати, що джерельну базу книжки склали матеріали особистого походження — свідчення очевидців. Як можна дізнатися з вступної статті, інтерес до проблематики добродійної діяльності в умовах голоду активізувався після того, як 2009 р. Український інститут національної пам'яті започаткував Всеукраїнську акцію «Людяність у нелюдський час» якраз для виявлення й ушанування пам'яті добродійців років Голодомору. Повна колекція свідчень, зібраних у ході означеної акції, як стверджують упорядники, зберігається нині в фондах Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні».

Слід зауважити, що матеріали книжки справді дають нове знання про Великий голод, адже до останнього часу тема рятівників у вітчизняній історіографії не вивчалася. Можливо, певне психологічне «блокування» цієї теми було пов'язане з виходом у світ 1990 р. першого збірника про голод, видання якого курувалося на рівні ЦК КП(б)У. Абсолютна більшість вміщених у тому збірнику документів якраз і стосувалася рятування людей від голоду — однак ішлося не про конкретні приклади допомоги, а про рішення тих чи інших партійних комітетів надати її. При перегляді змісту збірника документів складалося враження, що в умовах голоду 1932–1933 рр. усі зусилля партійних організацій було спрямовано на те, аби подолати голодне лихо, чого насправді, як свідчать введені до наукового обігу останніми роками численні архівні документи, не було.

За принципом «коливання маятника» в перше десятиліття існування незалежної української держави значна частина публікацій з проблематики голоду, особливо популярних, була насичена емоційною антикомуністичною риторикою, і за таких обставин представники всіх гілок тогочасної влади визначалися як «злочинці й зрадники». Пропонована збірка документів надає можливість читачеві поглянути на ситуацію, в якій опинилися представники нижніх владних структур в умовах Голодомору, дещо під іншим кутом зору. Виявляється, що моральну дилему — виконувати розпорядження вищого керівництва і конфіскувати геть усе збіжжя в селян або рятувати їх, використовую-

чи будь-які можливості, зокрема зумовлені статусом керівника підприємства, голови або члена сільради, частина людей вирішувала на користь благодійності. Наведемо кілька конкретних прикладів цього, запозичених з книги. Під час Голодомору голова колгоспу імені Сталіна Глатенко Федот Савелійович роздав 350 пудів зерна колгоспникам. За це його було звинувачено в «розбазарюванні хліба» й заарештовановано ДПУ, а далі заслано в Північний край, де ймовірно він і загинув (с. 34). Урятував більшість односельців від голодної смерті й голова колгоспу Василь Юхимович Клименко, роздавши восени 1932 р. зерно на трудодні селянам. Взимку 1932 — навесні 1933 рр. голова колгоспу ініціював створення в селі громадської кухні. Коли ж усі запаси їжі на селі було вичерпано, Клименко віддав власну корову на потреби громади. Не дивно, що 2008 р. на честь благодійника в селі Олександрівка мешканці відкрили меморіальну дошку землякові (с. 38, 39). Ще одна подібна історія розповідає про голову колгоспу імені Петровського Подільківської сільської ради Павла Дмитровича Сепету. Він роздав селянам 1200 пудів хліба, відтак за постановою виїзної президії Липоводолинської районної контрольної комісії КП(б)У його було виключено з лав партії і поставлено перед судом за порушення сумнівного закону «про п'ять колосків» (с. 54).

Як можна побачити на основі вивчення представлених у книзі свідчень, серед рятувальників — представників влади, керівників установ були передусім ті, хто мав безпосередній доступ до якихось істивних ресурсів. В одному випадку це був, як зазначалося, голова колгоспу, в іншому — голова артїлі, або член правління колгоспу, бригадир колгоспу, директор місцевого спиртового заводу, голова лісництва тощо.

Друга категорія рятувальників — це люди, котрі ділилися власним хлібом з сусідами, і про цих людей слід згадати особливо, адже часто ці люди віддавали останнє, позбавляючи себе перспективи на життя. Класичним прикладом є історія Микити Морозовського — сільського священика, котрий роздав усе, що віряни пожертвували на церкву. Сам священик, його дружина і донька померли з голоду (с. 46).

Деякі представлені в книзі драматичні історії просто не можуть не вражати. Йдеться, зокрема, про Павла Гордійовича Клименка, котрий 1933 р. витягнув з ями, в яку скидали тіла померлих від голоду, ще живого невідомого чоловіка. Рятувальник поділився з ним і навіть забрав до себе додому, врятувавши в такий спосіб життя (с. 38).

Також слід звернути увагу й на прояви людської солідарності представників різних національних меншин. Як відомо, в умовах Голодомору радянське керівництво надало неформальний дозвіл допомагати мешканцям низки землеробських колоній — німцям і євреям. З наведених у книзі свідчень ми дізнаємося про те, як деякі німці та євреї надавали допомогу українцям.

Наприклад, за свідченням матері Білецької (Головченко) Валентини Андріївни з голодними українцями ділилися хлібом мешканці єврейської землеробської колонії — Плющівки. Євреї також, розповідала свідок, віяли молоко і завжди ділилися «обратом», сиром (с. 127). Також зі свідчення Ганни Омелянівни Писарук ми довідуємося про єврейські родини, які допомагали українським (с. 165). Нарешті згадаємо й про символічний випадок урятування євреєм українки Олександри Пилипівни Яременко. Під час Другої світової війни вже ця українка, «пам'ятаючи про те добро, що нам робили євреї», врятувала від Голокосту двох єврейських дітей (с. 155).

Як бачимо, рецензована праця містить чимало раніше невідомих документів про благодійників доби Голодомору. І її, безперечно, мають використовувати дослідники, котрі опікуються цією проблематикою.

Оцінюючи позитивно сам факт видання книги, відзначимо, однак, що формат/жанр праці все-таки не може не викликати запитання стосовно коректності публікації саме витягів з спогадів. Очевидно, публікація таких видань може бути корисною, якщо йдеться саме про популярні видання. Однак маємо великий сумнів щодо доцільності виходу таких видань як наукових або навіть науково-популярних. В даному разі ми маємо справу з тим, що упорядники препарували, а отже й цензурували повноцінні джерела — спогади очевидців, інформаційний потенціал яких є, безперечно, значно ширшим. В поданій формі книга, якщо говорити про суто науковий бік справи, є, так би мовити, попередньо відібраним робочим матеріалом, котрий міг би стати добрим початком для підготовки наукової статті або наукової монографії з теми. Появи найближчим часом таких наукових праць ми авторам і побажаємо.

А. А. Погорелов

НОВА КНИГА НА АКТУАЛЬНУ ТЕМАТИКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

[Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр. / Гриневич В. — Київ — Дніпропетровськ : Ліра, 2012. — 508 с.]

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні окремого загострення набирає тема «суспільно-політичних та морально-психологічних настроїв» населення та Збройних Сил СРСР напередодні та в роки Другої світової війни, дискусії з приводу якої розпочалися ще на початку 1990-х рр. Досі зазначена тематика є предметом різних політичних маніпуляцій та історіографічних дискусій, що не дають змоги остаточно позбутися багатьох руди-